LITUANISTICA. 2007. T. 53. Nr. 4(72), p. 79–91, © Lietuvos mokslų akademija, 2007, © Lietuvos mokslų akademijos leidykla, 2007

Ekspresionistinė raiška Liudo Dovydėno apysakoje „Ant šuns išmainytas (Iš baudžiavos laikų)“

LAIMUTĖ TIDIKYTĖ
Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Antakalnio g. 6, LT-10308 Vilnius
El. paštas: laimutet@yahoo.com

Straipsnyje poetinės raiškos analizei pasirinkta viena meniškiausių Liudo Dovydėno apysakų „Ant šuns išmainytas (Iš baudžiavos laikų)“ iš ankstyvojo kūrybos laikotarpio, kuriam būdinga ekspresionistinė tendencija. Atskleidžiama, kaip rašytojas siekė novatoriškumo kūrinyje (ne)griaudamas tradicinę naraciją, kokias pasitelkė ekspresionistinės raiškos priemones (parataksės poetiką, fonetinę kalbą, poetinę leksiką, sintaksės klodus, peizažo vaizdavimą). Išskiriami savičiausi L. Dovydėno stilistikos bruožai: vaizdingieji veiksmažodžiai, sinekdocha, netikėti palyginimai, epitetai, ekspresyvus peizažas.

Raktažodžiai: Liudas Dovydėnas, XX a. lietuvių ekspresionistinė proza, ekspresionistinė raiška, parataksės poetika, peizažo vaizdavimas

Rašytojas Liudas Dovydėnas (1906–2000) pasižymėjo ypatinga pasakojimo dovana ir gyvu kalbos jausmu. Nepriklausomoje Lietuvoje jo kūriniai buvo tarp skaitomiausių: 1935 m. romanas „Ieškau gyvenimo draugo“ laimėjo šeštąją vietą „Literatūros gražuolės“ konkurse[1], o antrasis romanas „Broliai Domeikos“ 1936 m. pelnė Valstybinę premiją. Per ilgą kūrybinį laiką prozininkas sukūrė įvairios stilistikos ir žanrų kūrinių: nuo ekspresionistinių novelių, apysakų, realistinių buitinių romanų, knygų vaikams ir jaunimui iki publicistinio pobūdžio užrašų, memuarų. Rašytojo kūrybos išliekamąją vertę lemia stiliaus gyvumas, įsimintini charakteriai ir universalios žmogaus būties problemos.

L. Dovydėno kūryba reflektuota ne vieno literatūros tyrėjo. Vytautas Kubilius, priskirdamas L. Dovydėną prie rašytojų realistų, sieja jį su Sofija Čiurlioniene-Kymantaite, Petru Vaičiūnu, Juozu Paukšteliu, Ieva Simonaityte, Fabijonu Neveravičiumi, Petronėle Orintaite, Jonu Marcinkevičiumi ir Petru Cvirka. Literatūros istorikas teigia, kad L. Dovydėnas „savo pirmąsias noveles apie Lietuvos kariuomenės savanorius ar emigraciją į Braziliją rašė ekspresionistiniu P. Tarulio stiliumi – metaforizuoti peizažai, netikėti epitetai, kapoto sakinio ritmika („Cenzūros leista“, 1931)“[2]. Jis prieina išvadą, kad „meniškai našiausia Dovydėnui buvo buitinio realizmo tradicija, į kurią jis grįžo apysakose <...>“[3].

---

[1] G. Viliūnas, *Literatūrinis gyvenimas Nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940)*, Vilnius: Alma littera, 1998, p. 147.

[2] V. Kubilius, XX amžiaus literatūra: lietuvių literatūros istorija, Vilnius: Alma littera, 1996, p. 312.

[3] Ibid, p. 314.

Algis Kalėda taip pat akcentuoja pirmųjų L. Dovydėno kūrinių ekspresiją: „Atskiruose apsakymuose (rink. „Cenzūros leista", 1931; „Buvo žmogus be kojų", 1932) ryškėjo polinkis į sutirštintas emocijas, ekspresionistinį stilių"[4]. Tą patį konstatuoja L. Dovydėno „Rinktinių raštų" sudarytoja ir tyrinėtoja Elena Bukelienė[5].

Daugelis literatūrologų pažymi, kad L. Dovydėnas rašė ekspresionistiniu stiliumi (vėlesnėje kūryboje nuo jo nukrypo), tačiau neišplėtoja šio tvirtinimo. Lietuvių literatūros istorijoje tvirtai įsitvirtinę ekspresionistų Jurgio Savickio, Petro Tarulio vardai. L. Dovydėno ekspresionistinė raiška vėlesnė, todėl galima daryti prielaidą, kad tai J. Savickio („Šventadienio sonetai", 1922 m.; „Ties aukštu sostu", 1928 m.) ir P. Tarulio („Mėlynos kelnės", 1927 m.) prozos įtakos rezultatas.

Šio straipsnio tikslas – atskleisti ekspresionistinę L. Dovydėno apysakos „Ant šuns išmainytas (Iš baudžiavos laikų)" poetiką remiantis literatūrologiniais rašytojo kūrybos tyrinėjimais bei ekspresionizmo teorinėmis nuostatomis, įžvalgomis literatūroje ir dailėje.

EKSPRESIONIZMAS LIETUVOJE

Filosofiniai (Søreno Kierkegaardo, Arthuro Schopenhauerio pesimizmas, Friedricho Nietzsche's nihilizmas), meno teorijos (Henri-Louis Bergsono intuityvizmas), mokslo atradimai (Alberto Einsteino reliatyvumo teorija), socialiniai pokyčiai (pralaimėtas Pirmasis pasaulinis karas) sąlygojo „krizinį" pasaulio suvokimą[6]. Tuo pagrindu formavosi ekspresionistinio meno – literatūros, dailės, architektūros, teatro, muzikos, kino ir kt. – tematika, stilistika bei struktūra. Atkreiptas dėmesys į menų sintezę kūrinyje. Pirmą kartą ekspresionizmo terminas (pranc. *expressionisme, expression* – išreiškimas, išraiškingumas, išraiška) buvo pavartotas 1911 m. Berlyne aptariant dailės parodą žurnale „Audra" („Der Sturm"). Ekspresionizmo terminu įvardijama natūralizmui ir impresionizmui opozicinė literatūros srovė[7]. Garsiausi ekspresionistai rašytojai: Alfredas Döblinas (1878–1957), Gerhartas Hauptmannas (1862–1946), Georgas Kaiseris (1878–1945) ir kt.

Ekspresionizmas, susiformavęs ir gyvavęs pirmaisiais XX a. dešimtmečiais Vokietijoje, paplito ir kitose šalyse. Neišimtis ir XX a. lietuvių literatūra, neišvengusi kultūrinių įtakų iš Rytų bei Vakarų ir patyrusi didesnius ar mažesnius ekspresionizmo, futurizmo, dadaizmo, konstruktyvizmo atbalsius, kurių lietuviškoji sintezė vadinama avangardizmo banga[8]. Ekspresionizmas lietuvių literatūroje reiškėsi kaip romantizmo ir simbolizmo antitezė ir sklido iš Vokietijos, kur studijavo nemažai lietuvių muzikų, dailininkų ir rašytojų, vėliau jį skleidusių Lietuvoje. Pokariu Berlyne studijavo apie 100, Karaliaučiuje – maždaug 20, Miunchene – apie 12–25 lietuvių studentų, tarp jų Balys Sruoga, Faustas Kirša, Kazys Binkis ir kt. Ekspresionizmo pradžią 1922 m. Lietuvos kultūroje paskelbė keturvėjininkas K. Binkis, susižavėjęs novatoriško meno kryptimi Berlyne ir perskaitęs viešą paskaitą „Aktyvizmas ir menas"[9]. „Keturių Vėjų"

---

4 *Lietuvių literatūros enciklopedija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, p. 120.

5 E. Bukelienė, Liudo Dovydėno smulkioji proza, L. Dovydėnas, *Rinktiniai raštai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, t. 4, p. 454.

6 A. Andrijauskas, Idealistinės meno filosofijos įtaka ekspresionizmo estetikai ir meno praktikai, *Problemos*, Vilnius: Mintis, 1987, Nr. 37, p. 80–81.

7 *Pagrindinės moderniosios literatūros sąvokos*, Vilnius: Tyto alba, 2000, p. 96.

8 D. Striogaitė, *Avangardizmo sūkuryje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998, p. 144.

9 V. Kubilius, Lietuvių literatūros kontaktai ir paralelės su vokiečių ekspresionizmu, V. Kubilius, *Lietuvių literatūra ir pasaulinės literatūros procesas*, Vilnius: Vaga, 1983, p. 117.

sąjūdis (1922–1928) bandė praktiškai įgyvendinti ekspresionizmą savo maištingoje, urbanizuotoje kūryboje, ypač poezijoje. Keturvėjininkai spausdino straipsnius, vertimus apie vokiečių ekspresionizmo estetiką ir pan. Ekspresionistinės mados lietuvių literatūroje pradžioje ekspresionistas ar futuristas reiškė modernistą apskritai. Vėliau kairiosios pakraipos rašytojai Antanas Venclova, Kostas Korsakas, Bronys Raila, P. Cvirka ir kt., paraginti ugningo ekspresionisto Kazio Borutos, susibūrė į „Trečią frontą" (1930–1931). Šie kūrėjai siekė sintetinti realizmą, ekspresionizmą ir futurizmą, deklaravo aktyvizmą. Apskritai „ekspresionizmo poetika atėjo į lietuvių literatūrą kaip sezoninis eksperimentas"[10]. Ekspresionizmo poveikį lietuvių literatūrai tyrinėjo V. Kubilius, J. Žėkaitė, Donatas Sauka ir kiti mokslininkai.

L. Dovydėnas kurį laiką prijautė „Trečiam frontui" ir galima daryti prielaidą, kad žavėjosi jo deklaruojamomis ekspresionizmo idėjomis. Be to, su ekspresionistine lietuvių ir Vakarų Europos literatūra galėjo būti susipažinęs bibliotekoje, nes 1927 m. kariuomenėje dirbo husarų pulko bibliotekos vedėju Kaune, daug skaitė: „daug skaičiau ir įsismaginau kai ką parašyti"[11]. Savo autobiografijoje L. Dovydėnas prisimena „Trečio fronto" laikmetį: „Tiesa, tuo laiku kaip atskiras faktas išsiskyrė „Trečias frontas". Jis sujudino mūsų ramius vandenis. Bet gal vanduo buvo negilus, o gal „Trečias frontas" pretenzialus, nes kai dabar pasižiūriu iš atstumo, tai nebuvo didelis įvykis"[12]. P. Tarulio, J. Savickio proza, K. Binkio poezija, be abejo, taip pat turėjo atgarsį debiutuojančio L. Dovydėno kūryboje. Išsamesnei poetinės raiškos analizei pasirenkamas vienas šio rašytojo kūrinys.

„ANT ŠUNS IŠMAINYTAS (IŠ BAUDŽIAVOS LAIKŲ)"

Pasakojamosios tradicijos griovimas. Ekspresionistų meno koncepcijoje dominuojančią poziciją užėmė kūrinio forma. Vienas moderniojo bei avangardinio pasakojimo stilistikos kūrėjų A. Döblinas teigė, kad „jei romano negalima kaip slieko supjaustyti į dešimt gabaliukų ir kiekviena dalis nejuda pati, tai jis nieko vertas"[13]. Ekspresionistinis kūrinys sukurtas pagal vadinamąjį parataktinį (de)kompozicijos principą. Parataksės poetika stengtasi sugriauti epišką, logiška priežasties–pasekmės grandine paremtą, psichologine motyvacija pagrįstą teksto struktūrą, panaikinti nuomonę apie visagalį vaizduojamo kūrinio pasaulio autorių. Kokie ekspresionistinės raiškos bruožai būdingi L. Dovydėno apysakai „Ant šuns išmainytas (Iš baudžiavos laikų)"[14]?

Kūrinio siužetas gana įprastas – tragiškas baudžiauninko Stepo likimas. Apysakos kompozicija pagrįsta kontrastu ir iš dalies – parataksės poetika. L. Dovydėno eksperimentuota griaunant tradicinį rašymo būdą – pasakojamąją intonaciją, ieškota emociškai paveikios naujos meninės išraiškos ir efektų. Iš naracijos formų prozininko rinktasi aprašymai, dialogai, rečiau – menamoji tiesioginė kalba:

> *Ji tyliai niūniuoja už sienos, o jis godžiai klauso. Gražus jos balsas, ir gana, nors šeimininkė sako, kad Gėnės balsas esąs panašus į šuns inkštimą. Turbūt ji lakštingalos negirdėjo* (p. 18).

---

[10] Ibid, p. 131.

[11] L. Dovydėnas [autobiografija], *Egzodo rašytojai. Autobiografijos*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1994, p. 209.

[12] Ibid.

[13] *Pagrindinės moderniosios literatūros sąvokos*, p. 100.

[14] L. Dovydėnas, Ant šuns išmainytas (Iš baudžiavos laikų), L. Dovydėnas, *Rinktiniai raštai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, t. 4. Toliau šio kūrinio citatos nurodomos pačiame tekste.

Taip, dabar jis žino, dėl ko sargas su žmona laikė jį geru bernioku (p. 18).

Teksto pasakojimą sudaro dabarties istorija bei praeities reminiscencijos, kurios, kaip ir tiesioginė menamoji kalba, kūriniui suteikia naujų naratyvinių balsų[15]. L. Dovydėno į pasakojimą įterpta naratyvinė analepsė, t. y. priminimas įvykio, įvykusio prieš pasakojamąją istoriją, akcentuoja pasikartojančią personažo kančią:

Apsidairė. Dangus rausvai žalsvas. Mėnulio nesimato. Žvaigždės, lyg girto sėjėjo rankomis išbarstytos, mirkčioja. Kiek šventųjų danguj. Taigi kai jis ėjo prie Dievo stalo, klupinėjo apie kažin kokią spintą, kurioje sėdėjo storas, nuplikęs kunigas... Kvepiančią ranką pabučiavo. Tai mat tada būta išpažinties. Skaudus atsiminimas išdygo vėl.
...Sustojo ratu aplink Žegliūnienę ir akis subedė į jos susiraukšlėjusį veidą. Ant smakro, atsimena kaip šiandien, trimis ilgais plaukais prisiūtas juodas guzikas. Trys plaukų galiukai užsirietę kyšo iš to guziko (p. 10).

Kitu pavyzdžiu iliustruojama, kaip jausmingas poros susitikimas neutralizuojamas netikėtu proziškumo (mėsa) ir poetiškumo (gėlė) sugretinimu:

Du kartu perėjo kiemą, atsistojo prie gluosnio. Gerte gėrė kepamos mėsos kvapą, galva svaigo. Buvo vasara. Jis rymojo prie Gėnės darželio tvoros. Tada ji prisegė razetų šakelę. Prie atlapo, ten, kur širdis laikrodžiu muša. Ir razeta taip nekvepėjo, kaip dabar svaigina mėsos kvapas“ (p. 27).

Naratorius kaitalioja įprastą vientiso pasakojimo poziciją: ne visada yra visažinis, todėl nemenkas vaidmuo atitenka bendresniems komentarams, vertybinėms pasakotojo nuostatoms:

Bet šuo geras bičiulis, nes jis nekalba, o pikti žodžiai, kurių mažai kas atsižada, ėda draugiškumo šaknis (p. 18).
Sklinda tas balsas iš trinyčių, iš suvargusios, prakaituotos krūtinės. Šiurkštus ir klaikus balsas. Kaip sąžinės priekaištas, tėvų liūdnos nuodėmės palikimas, savęs pasmerkimas (p. 25).

Dvejopai rašytojas byloja apie intymius veikėjų jausmus: pono Česlovo ir panelės Irenos, baudžiauninkų – Stepo bei Gėnės. Pašaipiai užsimena apie dvarininkų jausmų kultūrą, pavyzdžiui, sukurdamas ponus žeminančią sceną – vulgarų nušauto šerno apžiūrinėjimą. L. Dovydėnui būdingos ironiškos, sarkastiškos ar net groteskiškos intonacijos, kuriomis dažniausiai charakterizuojami dvarininkai, jų elgesys.

Pakyla pora: ponas su ponia nueina medžių tankumynėn. Nereikia juodam mužikui žinoti, ko ponai eina į miško tankumynę (p. 14).
Česlovas saldžiai nusikvatoja, maloniai spindi jo akys. Sakytum, jis melsvoje padangėje įtaisė trimitą, kurį pučia laukų vėjais, ir visi mėlynos pastogės gyventojai girdi tą balsą. Gudriai šypsosi (p. 24).
– Ką ten, – dvi valandas už kojų užnertam pakabėti. Žmogaus galva gali kaboti 15 valandų. Jeigu kraujas per nosį teka, tai dar sveikiau (p. 25).

---

[15] G. Valency, Tekstinė kritika, D. Bergez, P. Barbéris, P.-M. De Biasi, M. Marini, G. Valency, *Literatūros analizės kritinių metodų pagrindai*, Vilnius: Baltos lankos, 1990, p. 183–201.

Pagrindinio veikėjo minčių, jausmų, vidinio pasaulio raiškos nedaug. Apie dvasinę personažo savijautą adresatas numano iš jo elgsenos, judesių, iš naratoriaus užuominų. Vietoj pasakotojo kartais kalbama iš personažo pozicijos:

Kodėl jis negali būti septintas šuo. Gautų septintą sriubos bliūdą, būtų sotus ir prižiūrėtas kaip Džekas ar Figaro. <...> Gera būti šunimi <...> (p. 17–18).
Vargše, šiandien tave gali čia nušauti. Daug ponų sėdės prie linijos. Pokštelės šūvis, ir susmegsi į samanas. Malonios, žvilgančios akys pažvelgs paskutinį kartą, išsities kojos. Suvirpės. Jam gaila stirnos, bailaus kiškio. Kiek jų šiandien susmegs. Tegu jie visi gyventų, liuoksėtų po mišką (p. 36).

Tačiau L. Dovydėno apysaka nėra paremta vien ekspresionizmo poetika. Kartais sunku atskirti, kur rašytojas sąmoningai renkasi ekspresionistinę stilistiką, o kur paprasčiausiai estetina kuriamą vaizdą. Autorius tęsia pasakojamąją tradiciją, saugodamas užuojautą ar kitokius pozityvius jausmus reiškiantį naratorių ir psichologiškai motyvuodamas personažų veiksmus:

Bet gaila Gėnės. Liūdi jo širdis. Prieina kur baltą ledą. Kaip sušalę muilo putos. Trenkia kuoku keletą kartų. Taip sau, tarsi norėdamas užmušti kokią piktą gyvatę.
Įkrinta ledo gabalas, palenda po ledu. Ištyška vanduo ir putos. Per visą ežerą sklinda lyg koks metalinis kukavimas. Taip geriau (p. 29).

Nenuslėpdamas jaudulio dėl gimdančios žmonos, Stepas purena žemę:

Suvirpa rankos, kastuvas nesminga juodžemin (p. 33).

Ryški autoriaus tendencija griauti epinei tradicijai būdingas ilgas pastraipas, atsisakyti ilgų aprašomųjų sakinių. Apysaka „Ant šuns išmainytas (Iš baudžiavos laikų)“ suskirstyta į 11 fragmentų, šie – į trumpesnes ir ilgesnes pastraipas. Pastraipų skaidymas kuria dinamišką vaizdų kaitą ir pasakojimo ritmiką. Siekiama atkreipti adresato dėmesį į kiekvieną sakinį (gali sudaryti vienintelis žodis) ar jo sudedamąsias dalis. Dažni trumpi vientisiniai sakiniai, retesni – sudėtiniai bejungtukiai. Ilgesni sakiniai derinami su trumpesniaisiais:

Persisvėrė vasara. Ežere skambėjo šūviai, ponų šunes turėjo darbo. Sušlapę landžiojo po nendrynus, miškuose skalijo. Ponai medžiojo.
Stepas ėjo paežere. Namon. Skubino. Laukia Gėnė, mažasis Vytukas spardosi lopšyje, skani kleckienė kunkuliuoja pečiuje (p. 34).

Adresato sąmonė aktyvinama pateikiamais vaizdais. Šiomis teksto pastraipomis – vaizdais – fiksuojami skirtingi objektai: ponų medžioklė ir skubantis pas šeimą Stepas. Tokiu būdu pasiekiamas efektas: sustiprinama ponų – baudžiauninkų opozicija, svarbi visoje apysakoje „Ant šuns išmainytas (Iš baudžiavos laikų)“. Vaizdas prie vaizdo „pridaigstomas“ be aiškesnės nuoseklios sekos.

Teksto skaidymą į minimalius segmentus iliustruoja pastraipa, kurią gali sudaryti vienas sakinys, viena leksema ar fonema, skyrybos ženklas. Netikėtas įvykis – šūviai – perteikiami itin lakoniškomis pastraipomis. Didesnei ekspresijai išgauti autorius renkasi įvairias fonetinės kalbos, poetinės leksikos ir sintaksės figūras. Emocinis rašytojo santykis su kuriama tikrove perteikiamas visų šių lygmenų stilistika. Pirmas šūvis išreiškiamas įtaigia

fonetine instrumentuote, imituojančia akustinę tikrovę. Antra pastraipa – retorinis klausimas ir sušukimas, siekiant emocionaliai sukrėsti adresatą. Trečioje pastraipoje antras šūvis baigiamas reikšminga elipse, kurią neutralizuoja trečiasis. Skausmo metafora („degančiu virbalu“) išryškinama fizinė personažo negalia:

Pokšterėjo šūvis.
?!
Antras... ir trečias.
Kaklą degančiu virbalu perdūrė. Suklupo Stepas. Juosmenį pradėjo durti (p. 38–39).

Svarbų įvykį rašytojas akcentuoja semantiškų žodžių pakartojimais. Pavyzdžiui, „obelis virpa“ (veiksmažodžio laikai skirtingi, atsižvelgiant į veiksmo tęstinumą) kartojimas apima ne atskirą sakinį, o ištisą teksto fragmentą. Tai didina laukimo įtampą:

Visa obelis virpa, obuoliai su šakomis byra. <...>
<...>
O obelis virpa. Jau ir obuoliai nekrinta.<...>
<...>
Obelis virpėjo. Kažkas ramiai sau purtė toliau.
<...> (p. 20).
Sustingo. Tik obelis keletą kartų suvirpėjo. <...>
<...>
– Lipk iš obelies! – sušuko ponas. Suvirpėjo obelis, nukrito keli obuoliai. <...>
<...>
Obelis tyli. <...> (p. 21).

Sintaksės retorinės figūros (klausimas, sušukimas, itin mėgiami atskira pastraipa išskiriami „!!!“, „?“, „!“,ar „?!“) L. Dovydėno dažnai pasitelkiamos ypatingam įvykiui nusakyti, tiksliau – adresatą emociškai paruošti būsimam siužeto posūkiui. Vartojama neįprasta punktuacija, pavyzdžiui, ramų berniuko pjaustinėjimą nutraukia elipsė, kuri skirta adresatui įspėti apie pavojų. Iš vaizdinės leksikos priemonių staigiam užklupėjo judesiui reikšti pasirenkamas ištiktukas „capt“, metonimija, vaizdingas veiksmažodis. Netikėtą kunigo gestą lydi šūksnis (jaustukas, vaizdingi daiktavardžiai), atkuriantis šnekamosios kalbos intonaciją. Užkluptos aukos reakcija – didelis išgąstis – reiškiamas šauktukų gausa. Kuriamas vaizdas, kurį individas suvokia fiziniais pojūčiais (lytėjimu, garsu):

Jau pjaustė paskutines ragų šakas... Capt, švelnios didelės rankos sučiupo už sprando.
– Ak tu unsvotai, kerplėša, kur tu pjaustai!
– Klebonas!!!
!
(p. 11)

Sklandaus pasakojimo destrukciją didina analogiškų fonemų sangrūdos, primenančios greitakalbių poetiką:

žiūri Žegliūnienė (p. 10); *skamba skambalas(p. 33); prie obels, o obely* (p. 24).

Apskritai L. Dovydėno stiliaus ekspresiją lemia stilistiniais sumetimais tikslingai vartojamas knyginės ir šnekamosios leksikos derinys. Tekste pavartota lotynizmų, gausybė aukštaitiškų dialektizmų (*du kartu, šunes, šlekas, namon, dvaran, kleckienė, guzikas, nuvažiavova, įčvičijo*, *šunes, jiedu, trinytės*, *klemka, vidurin, mazgolis*), abstrakčių sąvokų (*sprendimas, pasitenkinimas, žinovas, sąžiningumas*, *žinojimas, šeimos židinys, numylėtinis, savininkai*), tarptautinių žodžių (*ceremonija, originalu*). Atitinkama leksika atspindi personažo individualybę ir socialinę padėtį, naratoriaus santykį su veikėjais. Turtingųjų žodyną iliustruoja šie žodžiai: *dvaras, salionas*, *kabinetas, cigaras, lazdelės, flirtas, fajetonas, alėjos, porcelianas, kilimai, iškamšos, klombos* ir pan. Didesnį išprusimą rodo kultūros ženklai: Don Žuanas, užsienietiški šunų vardai Džekas, Figaro.

Gyvai liaudiškai pasaulėjautai ir šnekamajai kalbai atkurti L. Dovydėnas pasitelkia lietuvių tautosaką: patarles, keiksmus, oro spėjimus, pasakų intonaciją, dainos fragmentą, sakmišką dvasią, pavyzdžiui:

– Išlipi iš vežimo. Žiūriu... vidury kelio maišas. Didelis, storas maišas. Maišas, tai maišas, bet kas maiše. Atrišu ir žiūriu. Broliuk tu mano... pilnas maišas velnių ragų.
– Velnių ragų!!! Sakyk, velnių ragų, – net susiriesdamas sušuko Stepas (p. 19).

Kaip ir P. Tarulis, L. Dovydėnas adresato dėmesį sufokusuoja į pasaulio daiktiškumą. Apysaka „Ant šuns išmainytas (Iš baudžiavos laikų)“ pradedama Stepo bausme, kuri perteikiama šaltokai ir tik kandi ironija išduoda paslėptą užuojautą. Skaitytojo sąmonė atakuojama veiksmu:

Kotas išpynė susidraikiusius rykštės dirželius. Rykštė sušvilpė ore ir susmego į kūną kaip į išminkytą molį. Koto persuktos lūpos, aukštai išmetama rykštė rodė jo sąžiningumą. Penktą, šeštą, septintą kartą prilipo šikšnos prie nuogų šlaunų. Išsisunkė kraujas. Kaip ant dviejų kopūsto galvų ištaškytos spalgenos. Trinyčiai raitosi, galvos plaukuose dešimt pirštų kažin ko kruopščiai ieško. Žiūri stovintieji po liepomis tarsi į žagarų kapotoją. Arčiau lovio stovinčio senio didelės juodos rankos kažin ko ieško po kišenes, kojos nenurimsta klumpėse.
– Septyniolika, aštuoniolika, – vogdamas orą skaito kotas, braukia prakaitą nuo kaktos. – Viena šikšnelė nutrūkusi kaip driežas nulėkė oru.
Nugara priveržta diržais gniaužosi po balkšvais trinyčiais. Viena ranka nuslydo nuo galvos, prisiglaudė prie lovio kojos.
– Dvidešimt ketur-i, dvide-e-šimt pen-ki, – su pasigėrėjimu skaitė kotas. Atleido diržus. Kaip ugnies nusitvėręs norėjo bėgti Stepas, bet kojos susipynė, ir pakirstas išsitiesė ant vejos.
Senis skubiai atsisegė juodas trinytes, prispaudė galvą prie lovio kampo. Kotas siekė diržų.
– Kam čia tas priveržimas, – dar labiau prisispaudė prie lovio.
– Penkiolika, – kasinėdamas lazdele smiltis, išmetė ponas.
Stepas atsikėlė nuo vejos, priėjo prie liepos. Baltas veidas dar labiau pabalęs. Kramto apatinę lūpą, švelniai užsisegė kelnių juosmenį.
– Ponuli, dabar galėsiu eiti namon? – paklausė. Ponas lazdele kažin ką tebebraižė.
Pakėlė galvą. Kaip iš miego:
– A, tu, padauža, tu, padauža, palauk, ryt anksti medžioklė. Būsi varovas.
– Stepas palenkė galvą kaip dievobaimingas elgeta prieš šalikelės smūtkelį (p. 8–9).

Prozininkas šiame apysakos fragmente kinematografiškai fiksuoja daugiaplanį dinamišką vaizdą. Sutelkiami keli objektai ir subjektai: bausmės skyrėjas (ponas), atlikėjas (anoniminis „kotas", kuris simbolizuoja įrankį ponų rankose), nubaustasis, stebėtojų grupė ir laukiantysis bausmės. Aktyvus „koto" veiksmas (plakimas) kuriamas šaižia **š, s, r, ž** aliteracija ir palyginimu *susmego į kūną kaip į išminkytą molį*. Plakimo kulminacija išreiškiama kraujo ištryškimu ant nubaustojo kūno: *Išsisunkė kraujas. Kaip ant dviejų kopūsto galvų ištaškytos spalgeno*s. Kraujo (palyginimo tema) lašai (lyginimo pagrindas) primena ištaškytas „spalgenas" ant dviejų kopūsto galvų (vaizdas). Ši poetinės leksikos figūra spalviškai išraiškinga: raudonos dėmės žaliame fone. Pasirodęs kraujas sukėlė iš pradžių pasyvaus Stepo atoveiksmį. Stepo elgesį lėmė savisaugos instinktas ir skausmo pojūtis, pasireiškęs nervingais kūno dalių gestais bei aprangos detalių judėjimu. Psichinė Stepo būsena nuplakimo metu ir po bausmės rašytojo neperteikiama – priešingai, skaitytojo dėmesys nukreipiamas į veikėjo išorę, per kurią bylojama apie fizinius personažo pojūčius. Kaip ypač charakteringa P. Tarulio ekspresionistiniam stiliui[16], L. Dovydėnas plastišką vaizdą, judesio trajektoriją kuria pasitelkdamas metonimijos tropą – **sinekdochą**. Fiksuojant kūno dalis ar aprangos detales metonimiškai, adresatas nustebinamas netikėtu efektu – metaforiškai „sudėtu" visumos veidrodžiu.

Beteisei ir nuolankiai visuomenei atstovaujantys aplinkiniai į bausmės vykdymą žvelgia abejingai kaip „į žagarų kapotoją". Autorius išsako savo ironišką poziciją šiurpaus įvykio atžvilgiu. Kontrastas: nors plakamajam turi būti skaudžiausia, bet L. Dovydėnas nukelia dėmesį į uolų plakėją: *vogdamas orą skaito kotas, braukia prakaitą nuo kaktos*.

Ekspresyvi teksto ritmika autoriaus kuriama vartojant skiemenavimą, skandavimą ar kitokį garsiaraštį. Ištęstomis fonemomis *dvidešimt ketur-i, dvide-e-šimt pen-ki* sutelkiamas dėmesys į garsinį veiksmo pobūdį. Rašytojas geba stereotipišką elgesį išreikšti antraip: sukeičia atlikėjų užduotis. Asociatyviai skausmas pažadina ankstesnius nemalonius Stepo vaikystės prisiminimus, kaip jį mušę klebonas ir tėvas. Fizinį skausmą nusako intensyvumą reiškiantys veiksmažodžiai „svilo", „degė", palyginimas su ugnies, pragaro vaizdiniu:

> *Svilo šlaunys, degė po trinytėmis, tarsi ant žarijų sėdėjo. Ir po marškiniais degė. Kunigas sakė, kad tokius padaužas, kurie pjausto duris, nubaus ponas Dievas pragaro ugnimi* (p. 12).

Labiausiai ekspresionistų mėgstamas – daiktavardis, tačiau L. Dovydėno apysakoje nedaug **vaizdingųjų daiktavardžių,** jie vartojami išskirtiniam susijaudinimui išreikšti: *varlėzai, peckeli, apuokai, snargliau, neklaužada, nedorėli, kaltūno vaikas, kurtiny, padauža, vagišius, gysliau, vaikėzas ir kt.*

Iš poetinės leksikos figūrų autoriaus gausiausiai vartojami **vaizdingieji veiksmažodžiai:** *beda, pataikė, kerta, išsmuko, išdygo, čaižė, išbėrė, sučiupo, smelkiasi, pritvino, iškošė, išmetė, įkrito, šiuleno, švokštė, lepteli, sukaustė, sužvilgo, sunėrė, nugargaliavo, persisvėrė, skalijo, išsinėrė, nenudvėsi, nuliuoksi, suloja ir t. t.*

Kartais to paties veiksmažodžio laikai vartojami pasakojamo veiksmo pradžiai ir baigtiniam rezultatui nusakyti:

> *Matau – maišas nyksta, nyksta ir išnyko už medžių* (p. 19).

---

[16] A. Zalatorius konstatuoja: „sinekdocha – savičiausia P. Tarulio kalbos puošmena": Cituota iš: A. Zalatorius, *XX amžiaus lietuvių novelė (iki 1940 m.)*, Vilnius: Vaga, 1980, p. 282.

Metaforiškai vartojami gausumą rodantys veiksmažodžiai:

Kieme pritvino vežimų. Iš rūmų išsivertė ponai (p. 14).
Nuklegėjo vežimai, pilni ponų balsų, juoko (p. 14).

Savita L. Dovydėno stiliaus ypatybė – liepiamoji nuosaka – vartojama apibendrinimui nusakyti:

Fajetonai visada turi žvilgėti. Daryk kaip nori (p. 17).
Gėnės tėvai už poros kilometrų, ponas davė ožką ir tris grivinas. Pradžiai daug nenorėk (p. 32).

L. Dovydėno tekste nemažai **palyginimų**, daugiausia dvinarių su jungtukais *kaip*, rečiau – *lyg, tarsi, sakytum*. Daiktai, dažniau žmonių savybės, lyginamos su konkrečiais realybės reiškiniais:

langelis mažas kaip maldaknygės viršelis, sudurstytas iš keturių sutrūkusių stiklų (p. 32); *Stalai supinti iš baltų berželių ir juosvų putinų. Kaip šešianyčiai nuotakos raštai* (p. 14); *Ji įrėmė į jo veidą drėgnas akis. Tarsi rado pamirštą daiktą* (30); *Irena priglaudė galvą, pažvelgė jam į akis kaip vaikas, klausydamas motinos poterių* (p. 24); *Kur ledas tamsus kaip kūčių vakaras jaujoje* (p. 28); *Kaip jeknos paskuigalis* (p. 12); *Žvilgsniai – kaip dviejų ežerų melsvumas šienapjūčių dangaus giedroje* (p. 22).

Kai kurie palyginimai labai ištęsti (sunkina aiškumą) ar įmantrūs, nes lyginama su gana subjektyviai suvokiamu ar abstrakčiu vaizdu. Kartais lyginama ne paralelės, bet kontrasto principu: *akys taip žvilga, kaip pono vaikų porceliano lėlės* (p. 17). Galima išskirti dvi palyginimų rūšis: individualiuosius ir tradicinius, perimtus iš liaudies šnekamosios kalbos:

Pakėlė galvą. Kaip iš miego (p. 9); *Subyrėjusi kaip sudrėkę pelai* (p. 9); *Stepas tarsi vagis mažais žingsniais.* (p. 10); *Iltys kaip varškė* (p. 15); *Susitraukė trinyčiuose kaip sraigė šiltam vandeny* (p. 22).

Epitetais reiškiamas subjektyvus pasakotojo / kalbėtojo santykis su aplinka. Taupiu žodžiu, dažniausiai epitetu, tapoma kūrinio personažų išvaizda, išorinės detalės:

Ilgas, plonas kaklas, baltas veidas, didelės maldaujančios akys (p. 8); *didelės nuvargę drėgnos akys, veidas gelsvai išbalęs* (p. 26).

Stepo charakteristika papildoma tuo, kad jis vilkįs per didelius trinyčius ar užsidėjęs aptriušusią lapinę kepurę. Deformuotu žmogaus siluetu, pasikartojančiomis balto liūdno veido ir didelių akių detalėmis L. Dovydėnas pabrėžia fizinį, moralinį jo išsekimą, nelaimingumą. Gėnės išorę autorius taip pat panašiai apibūdina. Merginos išvaizda reprezentuoja tipišką lietuvaitę:

Bet koks iš jos sargas su septyniolikos metų lieknu kūneliu ir ilgu motinos trinyčiu sijonu (p. 18); *geltonomis garbanomis, mėlynomis akimis, baltomis basomis kojomis ir baltais trinyčiais* (p. 22).

Dažnai L. Dovydėnas pasirenka sunkią medžiagą reiškiančius epitetus, kuriais neutralizuojami romantiški, poetiški žodžiai ar perteikiamas vidinis šaltumas:

plieniniu žvilgsniu (p. 28), *sunkios akmeninės mintys* (p. 28); *kojos švino raumenimis apsunkintos* (p. 26).

Epitetais taip pat reiškiamos spalvos, itin svarbios kuriant ekspresyvų vaizdą.

Peizažo vaizdavimas. Peizažas – svarbi L. Dovydėno kūrinių kompozicijos ir ekspresyvumo raiškos dalis. XIX a. pabaigoje Vakarų Europos dailėje atsirado ekspresionizmo užuomazgų (V. van Gogho, E. Muncho ir kt. kūriniai). Ekspresionistų dailininkų judėjimas itin suklestėjo Vokietijoje 1910–1920 metais. Garsiausių ekspresionistų – Heckelio Ericho (1883–1944), Schmidto-Rottluffo (1884–1976), Kirchnerio Ernsto Ludwigo (1880–1938), Emilio Nolde (1867–1956), Oskaro Kokoschkos (1886–1980), Marco Franzo (1880–1916) ir kt. – emocinga, nuo tikrovės kopijavimo nutolusi tapyba buvo pagrįsta idėja, kad drobė yra priemonė jausmams reikšti. Ekspresionistai mėgo kontrastingą, deformuotą, suskaidytą peizažą, dažnai netikroviškų spalvų, drumzlinų tonų paletę, ryškius apibendrintų figūrų kontūrus. Paveiksle visa privalo pulsuoti gyvybe.

L. Dovydėno gamtovaizdis – gaivalingas ir galingas (to nepasakysi apie bejėgius apysakos „Ant šuns išmainytas (Iš baudžiavos laikų)“ personažus), bet ne savitikslis kūrinyje. Kontrastingomis ar agresyviomis spalvomis reiškiama veikėjų vargana būtis. Naratoriaus santykis su kuriamu pasauliu ir personažo emocijos išreiškiamos atitinkamai deformuota, personifikuota gamta:

po beržų garbanomis (p. 14); *beržų blauzdas* (p. 14); *beržai kasų nebemirko* (p. 28); *tarp eglių liemenų* (p. 15); *po ežero veidą* (p. 28); *juodmarškinis šilas* (p. 25).

L. Dovydėno tapomas kaimo gamtovaizdis – dangus / mėnulis / žvaigždės / saulė / rūkas / ežeras / miškas (beržynas / šilas / šlekas) / nendrynas / smiltys ir kt. – kinta nuo nuožmaus iki ramaus. Saulė simbolizuoja gamtovaizdžio vertikalę. Dažniausiai fiksuojamas vyksmas, kuriame dominuojantis vaidmuo atitenka saulei, rečiau – vėjui:

saulė neperpjovė (p. 13); *išpjovė* (p. 14); *nubrido* (p. 17); *parodė* (p. 26); *saulė ir vėjas suplėšė* (p. 33); *supykęs vėjas išblaškė po sodo kertes* (p. 28).

Tiems patiems aplinkos objektams personažų juntami skirtingi jausmai, pavyzdžiui, džiaugsmas, pyktis, liūdesys ar kt., savitai nudažo regimybę, paveikia įprastas daiktų formas. Juntamas emocionalus subjektyviai gamtą vertinantis pasakotojas. Personifikuotas gamtos vaizdas dažniau yra paralelė nei kontrastas pasakojamiems įvykiams, personažams.

„J. Savickio, P. Tarulio ir kitų ekspresionistų gamtos aprašyme nėra jokios ekstazės, tai paprasčiausias daiktų ir reiškinių išskaičiavimas, specialiai „suprozintas“ ir net „supublicistintas““[17]. Panaši tendencija pastebima ankstyvojoje L. Dovydėno kūryboje. Vengiama tradiciškai vaizduojamų gamtos aprašymų. Pavyzdžiui, gamtovaizdyje L. Dovydėnas pavartoja palyginimą, kuriame techninis, nepoetinis žodis „švinas“ oponuoja idiliškai romantiškai mėnesienai:

[17] A. Zalatorius, *XX amžiaus lietuvių novelė (iki 1940 m.)*, p. 271.

Šilkinė mėnesiena, užliejusi sodą, tyliai snaudė medžių šakose. Pro obelų liemenis matėsi ežeras. Kaip sutirpęs švinas naujų metų išvakarėse. Už ežero suriko pempė ir kažin kur vėl pranyko (p. 22); *Grigo ratų dyselis nulinkęs į šiaurę* (p. 13).
Už kumečių trobų, sodo kraštan įbedęs alkūnę, žvilga ežeras. Vištelių, ančių šimtai turlijasi nendryne. Baublys, lyg iš didelės statinės išlindęs, toli sklaido duslų balsą. Už ežero, beržyne, sutirpsta jo balsas, supjaustytas plonų lakštingalos stygų (p. 9–10).

Išraiškingai, nevengdamas ekspresionistų dailininkų mėgiamo aštraus kontūro ar duslių ir garsių garsų, rašytojas fiksuoja šio peizažo įspūdžius. Akustinį ar vizualų įspūdį kelia veiksmažodžių formos – *įbedęs*, *žvilga*, *turlijasi*, *išlindęs*, *sklaido*, *sutirpsta*, *supjaustytas*. Disharmoniją sukuria nepoetiškų žodžių vartosena.

Ponų ir baudžiauninkų, dvaro ir kaimo, amoralumo ir moralės priešpriešų retorika itin svarbi kūrinyje. L. Dovydėnas iš numanomų Stepo pesimistinių ar pono minčių, juslių konstruoja peizažą, perskeltą į dvi dichotomijas (ponai – vargšai). Vienoks rytas – mužikui, kitoks – dvarininkui. Čia gamtos pasaulis suvokiamas dichotomiškai:

Rytas.
Ponų rytas. Kol saulė dar neperpjovė rausvos rytų krašto uždangos, buvo mužikų, baudžiauninkų rytas. Tamsu, rausvai tamsu. Tada suklepsi sukrypusių, prie žemės prisiplojusių lūšnų durų klemkos, išeina trindami akis (p. 13).
<...> Išpjovė saulės kampas rausvo dangaus gabalą. Ir iškilo virš sodo, nuplaukė ant svirno. Tada rūmų durys suskambėjo (p. 14).

Šiuose pavyzdžiuose uždanga kuria butaforinio pasaulio įspūdį – paralelė su J. Savickio peizažu[18].

Ir tapytojas, ir rašytojas panašiai reiškia viduje susikristalizavusią tikrovės viziją. V. van Gogho viename iš savo laiškų kūrybinį įkvėpimą apibūdina kaip būseną, „kai pojūčiai yra tokie stiprūs, jog dirbi nesuvokdamas, kad dirbąs <...> ir potėpiai gula taip sklandžiai ir darniai, kaip žodžiai kalboje ar laiške“[19]. L. Dovydėno meninis tekstas itin tapybiškas. Jis iš daugybės žodžių parenka stiprų žodį tarsi tapytojas tinkamiausios spalvos potėpį, dar vieną: taip sukuria besikeičiančias spalvas, išgauna šviesos ir tamsos efektus. Apysakoje „Ant šuns išmainytas (Iš baudžiavos laikų)“, kaip ir ekspresionistų dailėje, vyrauja intensyviausios ir sodriausios paletės spalvos: raudona, rausva, žalia, juoda, geltona, mėlyna. Jos padeda rašytojui sustiprinti emocinį vaizdo įtaigumą. L. Dovydėno kūrinyje daug baltos spalvos, kuri turėtų simbolizuoti pasaulio tyrumą, bet tai – apgaulingas įspūdis. Pavyzdžiui, Stepo veido baltumas kūrinio pabaigoje įgijo mirties blyškumo[20] atspalvį. *Baltalangės klebonijos*, *balta klausykla* (p. 11) turi tyrumo, tiesos semą, bet po kunigo poelgio su vaiku Stepu ji „sutepama“.

Tekste nemažai gamtos vaizdų, tapomų pereinančiomis spalvomis:

dangus rausvai žalias (p. 10); *rausvai tamsu* (p. 13); *už mėlynai juodo šilo* (p. 22); *juosvai žaliu beržynu* (p. 25); *žalsva sidabrinė mėnesiena* (p. 33); *rausvai bolavo dangus* (p. 36).

---

18 D. Sauka, Štrichai J. Savickio portretui, *Metmenys*, 1993, Nr. 65, p. 27.
19 E. H. Gombrich, *Meno istorija*, Vilnius: Alma littera, 1997, p. 546.
20 H. Biedermann, *Simbolių žodynas*, Vilnius: Mintis, 2002, p. 60.

Kartais objekto / subjekto spalva nusakoma ne tiesiogiai, o per įprastos spalvos objektus ar dalykus, kad suaktyvintų adresato vaizduotę, pavyzdžiui:

krauju aptaškyti odiniai krepšiai kabėjo prie šonų (p. 15); *jo geltonas batas laikė prispaudęs šerno iltis* (p. 15); *mėlynos akys ištirpintam vaške liūdnai žiūri* (p. 31) *ir kt.*

L. Dovydėno tekstui, kuriamiems vaizdams ypatingo tapybiškumo bei plastiškumo teikia ekspresionistų dailininkų pamėgtos spalvos, žaismas jų simbolika, šviesos ir tamsos efektais.

IŠVADOS

L. Dovydėno pirmosios knygos „Cenzūros leista“ (1931 m.), „Buvo žmogus be kojų“ (1932 m.) – sudėtinė lietuvių ekspresionistinės prozos dalis.

Viename meniškiausių pirmosios knygos apysakų „Ant šuns išmainytas (Iš baudžiavos laikų)“ rašytojas eksperimentavo griaudamas tradicinę pasakojamąją intonaciją ir kurdamas „žodinio fiksavimo“ būdu.

Kūrinyje atsisakyta ilgų pastraipų, suteikta ekspresyvumo kiekvienam vaizdui ir žodžiui; vaizdas prie vaizdo dažnai „daigstomas“ kontrastų ar asociacijų principais. Dvaro ir kaimo, ponų ir kumečių, amoralumo ir moralės priešpriešų retorika – svarbi apysakos „Ant šuns išmainytas (Iš baudžiavos laikų)“ struktūros dalis.

L. Dovydėno ekspresionistinė raiška apima įvairius fonetinės kalbos, poetinės leksikos ir sintaksės klodus. Savičiausi L. Dovydėno stilistikos bruožai: vaizdingieji veiksmažodžiai, sinekdocha, netikėti palyginimai, epitetai, ekspresyvus peizažas.

Išbandęs ekspresionizmo poetiką, rašytojas, kūrybiškai atnaujino ir praturtino savo kūrinių stilistiką. Kaip dauguma kitų rašytojų avangardistų, vėlesnėje kūryboje L. Dovydėnas nuo ekspresionistinio braižo pasuko prie realistinio vaizdavimo, praturtinto poetinėmis nuotaikomis, simboliais ir sapnais.

Gauta 2007 06 30
Parengta 2007 07 05

LAIMUTĖ TIDIKYTĖ

Expressionism in the short story “Exchanged for a dog (In serfdom times)” of Liudas Dovydėnas

Summary

The Lithuanian emigrant writer Liudas Dovydėnas (1906–2000) is distinguished for his exclusive gift of storyteller and a genuine sense of the language. In independent Lithuania, his works were among the most popular and recognized. During the long creative time the prosaist created the works of different stylistics and genres including expressionistic short stories, novellas, realistic domestic novels, books for children and youth, and jottings of journalistic character and memoirs. Style vividness, memorable characters and universal human problems provide a persistent value to the creations of the writer. L. Dovydėnas’ first books “Allowed by Censure” (1931), “There Was a Man Without Legs” (1932) are an important part of Lithuanian expres-

sionistic prose. L. Dovydėnas unsettled the traditional narrative intonation by creating an "oral fixing" way and looking for the artistic effects in the most artistic short stories of his first book "Exchanged for a Dog (In serfdom times)". It is typical of the expressionism of L. Dovydėnas is characterized by: synecdoche, dynamic verbs, unexpected comparisons, epithets, poetics of contrasts, expressive pictorial nature. L. Dovydėnas, trying the poetics of expressionism, renewed and enriched the stylistics of his works, and in his later works he turned from the expressionistic fingerprint to realistic depiction enriched with poetic moods, symbols, dreams.